

FRAZEOLOGIZMLARDA ANTONIMIYANING LINGVOKULTUROLOGIK TALQINI

<https://doi.org/10.5281/zenodo.18697874>

Toshtemirov Elyor Nuraliyevich

Andijon davlat chet tillari instituti dotsenti

e-mail: tostemiroveler@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada frazeologizmlarda antonimiya hodisasining lingvokulturologik talqini tahlil qilinadi. Frazeologik birliklar tarkibida uchraydigan antonimik munosabatlarning semantik, strukturaviy hamda pragmatik xususiyatlari yoritiladi. Shuningdek, antonim frazeologizmlar orqali milliy tafakkur, qadriyatlar tizimi, mentalitet va madaniy kodlarning ifodalanish mexanizmlari ko'rib chiqiladi. Tadqiqot davomida til va madaniyat o'rtasidagi uzviy bog'liqlik, frazeologizmlarning xalq dunyoqarashini aks ettirishdagi o'rni hamda antonimiya asosida yuzaga keladigan qarama-qarshiliklarning konseptual mohiyati ochib beriladi. Maqola natijalari frazeologiya, semantika va lingvokulturologiya yo'nalishlaridagi ilmiy izlanishlar uchun nazariy va amaliy ahamiyat kasb etadi.

Kalit so'zlar: frazeologizm, antonimiya, lingvokulturologiya, semantika, qarama-qarshilik, milliy mentalitet, madaniy kod, konsept, til va madaniyat, frazeologik birlik.

Til va madaniyat o'rtasidagi o'zaro bog'liqlik masalasi tilshunoslikda alohida ahamiyat kasb etadi. XX asr oxirlarida tillar va madaniyatlarning o'zaro ta'siri, ular orasidagi uzviy bog'liqlik masalalari ilmiy doirada keng o'rganila boshlandi. Til va madaniyatni tushunish nafaqat tilning tashqi, ekstralingvistik kontekstida, balki jamiyatning ma'naviy va moddiy madaniyati bilan uzviy bog'liq jarayon sifatida qaraladi.

18-asrning 30-yillarida V. Gumbold til va madaniyat o'rtasidagi bog'liqlikni to'liq va ajralmas tizim sifatida birinchi bo'lib aniqlab, bu munosabatlarni ilmiy asosda tahlil qildi. Uning fikricha, til va madaniyat bir-birini uzviy to'ldiruvchi komponentlar bo'lib, ularning o'zaro ta'siri tilshunoslik va madaniyatshunoslik fanlari uchun yangi tadqiqot yo'nalishini – lingvistik nisbiylik nazariyasini – shakllantirishga zamin yaratdi.

Lingvistik nisbiylik nazariyasi, E. Sapir va B. Vorf tomonidan ilgari surilgan gipoteza, L. Vaysgerberning kontseptsiyasi bilan boyitilib, til va madaniyat munosabatlarini faqat lingvistik jihatdan emas, balki antropologik va madaniyatshunoslik nuqtai nazaridan ham tahlil qilish imkonini berdi. Bu nazariya milliy dunyoqarashni til orqali anglash, madaniyatning til bilan o'zaro bog'liqligini chuqur tushunishga asos bo'lib, tilshunoslik fanining asosiy yo'nalishlaridan biriga aylandi.

Til va madaniyat o'rtasidagi o'zaro munosabatlarni chuqur o'rganadigan lingvistikaning nisbatan yangi sohasi lingvokulturologiya hisoblanadi. Ushbu yo'nalishning nazariy asosini til va madaniyat bir-biriga ta'sir ko'rsatadi degan gipoteza tashkil etadi. Ya'ni, madaniyat tilning shakllanishida va funksiyalarida muhim rol o'ynaydi, shu bilan

birga til madaniyatning g'oyaviy va madaniy mazmunini ifodalaydi. Lingvokulturologiyaning markaziy obyekti – ma'lum bir etnik yoki madaniy guruhning dunyoqarashi, fikrlash tizimi va qadriyatlari til vositasida qanday ifodalanganligi, shu jumladan ularning frazeologik birikmalardagi aks etishidir.

Frazeologiya tilning ramziy jihatdan boy qatlami bo'lib, unda an'analar, mifologik tasavvurlar, tarixiy tajriba va ijtimoiy qadriyatlar o'z ifodasini topadi. Frazeologik birliklarning arxaikligi va ramziy ma'nosi ularni umumiy leksikadan ajratib turadi hamda madaniy kod sifatida xizmat qiladi. V.A. Maslova ta'kidlaganidek, "lingvokulturologiya" atamasi frazeologiya maktabi doirasida shakllangan bo'lib, bu maktabni V.M. Teliya boshqargan [2, 49]. Ushbu soha tilning madaniy kontekstda ishlatilishini, xalq madaniyatining til orqali saqlanib qolishini va yangi avlodlarga uzatilishini ilmiy asosda o'rganadi. Lingvokulturologiyaning tadqiqot obyekti sifatida til va madaniyat o'rtasidagi dinamik munosabatlar, til birliklarining madaniy mazmuni va ularning xalq ongidagi o'rni ko'riladi.

Til inson tafakkurining mahsuli, jamiyat madaniyatining aksidir. Frazeologik birliklar xalqning asrlar davomida shakllangan ijtimoiy-madaniy tajribasi, ahloqiy-estetik qarashlari, dunyoqarashining barqaror ifodasi bo'lib, ular orqali insonlar olam va jamiyat haqidagi tasavvurlarini ifodalaydi. Frazeologik birliklar tilda xalqning madaniyati, tarixiy tajribasi va dunyoqarashi aks etgan yadro birliklar hisoblanadi. Ayniqsa, antonimik juftliklardagi frazeologik birliklar orqali qarama-qarshi tushunchalar ifodalanadi, bu esa tilda qadriyatlar, stereotiplar va milliy mentalitetni ochib beradi. O'zbek tilshunosi U.Q.Yusupovning "Ingliz va o'zbek tillarining kontrastiv lingvistikasi" asarida lingvomadaniyat xalq madaniyatning bir qismini belgilovchi lingvistik yoki nutqiy birlik ekanligi aniq qayd etilgan [5, 63]; demak, lingvokulturologiya tilshunoslikning bir bo'limi bo'lib, u til va madaniyat o'rtasidagi o'zaro bog'liqlikni, madaniyatni tilga yetkazishni o'rganadi. Shunga qaramay, lingvokulturologiya jamiyatda inson tilida ma'naviy holatni aks ettirishga e'tiborni qaratadi.

Lingvokulturologiya tildagi birliklarni xalq madaniyati, mentaliteti va qadriyatlari bilan bog'liq holda o'rganadi. Misol uchun, ingliz tilidagi "time is money" (vaqting ketdi, naqding ketdi) metaforasi g'arb madaniyatining samaradorlik va iqtisodiy qadriyatlariga bog'liq. Bu til birligi orqali jamiyatning vaqtga bo'lgan munosabati va mentaliteti ko'zga tashlanadi. Yoki "Every cloud has a silver lining" iborasi faqat til birlik emas – bu ingliz xalqining hayotga bo'lgan ijobiy munosabatini, umidni yo'qotmaslik qadriyatini aks ettiradi. O'zbek tilidagi "Oynong o'n beshi qorong'u bo'lsa, o'n beshi yorug'dir" iborasi unga o'xshash funksiyani bajaradi, ammo mental asoslar o'ziga xosdir.

Frazeologik antonimlar jamiyatdagi ijtimoiy maqom, obro'-e'tibor, turmushdagi muvaffaqiyat yoki muvaffaqiyatsizlik kabi tushunchalarni ifodalashda faol ishlatiladi. Bunday antonimlar orqali xalq o'z hayot falsafasini ifodalaydi. Masalan: "To be in the spotlight" – "To be in the shadows". To be in the spotlight – e'tibor markazida bo'lish, omma oldida mashhur va e'tirof etilgan bo'lish. To be in the shadows – ko'zdan pana, tan olinmagan, jamiyatda chetda qolgan bo'lish. Bu antonimlar shaxsning ijtimoiy ko'rinishi va maqomi haqidagi qarashlarni ifodalaydi.

Ingliz tilidagi antonim frazeologik birliklar orasida tabiat elementlari (yer–osmon, olov–suv), ob-havo hodisalari (quyosh–yomg‘ir, issiqlik–sovuqlik), hayotiy holatlar (yengillik–og‘irlik, yorug‘lik–qorong‘ilik) kabi tushunchalar keng qo‘llaniladi. Ushbu birliklar, odatda, xalq donishmandligi, xalq og‘zaki ijodi va kundalik hayot bilan chambarchas bog‘liq. Masalan, “down to earth” (haqiqatga yaqin) va “head in the clouds” [3] (haqiqatdan uzoq) kabi frazalar tabiatga bog‘liq elementlar orqali insonning xulq-atvorini tasvirlaydi va qarama-qarshi ma‘no beradi. Between a rock and a hard place frazeologizmi ikki muammo orasida qolgan inson holatini aks ettiradi. Bu iboraga mos ravishda in the clear (tashvishdan holi) frazeologizmi antonimi qo‘llanadi.

Frazeologizmlar madaniyatning asosiy qarama-qarshiliklarini, masalan, yaxshilik–yomonlik, donolik–ahmoqlik, baxt–baxtsizlik kabi fundamental konseptlarni til birliklarida jonli va obrazli shaklda aks ettiradi. Bu antonimliklar nafaqat so‘zlarning ma‘nosiy ziddiyatini ifodalaydi, balki xalqning axloqiy qadriyatlari, falsafiy qarashlari hamda ijtimoiy munosabatlarining asosiy chizig‘ini tashkil etadi. misol uchun, qari bilganni pari bilmas (Wisdom comes with age) iborasining leksik-semantik tahlilida qari – bu yerda faqat yoshdagi keksa kishi emas, balki tajribali, dono, ko‘pni ko‘rgan odam, pari – afsonaviy go‘zal, g‘ayritabiiy mavjudot (ko‘pincha yosh, jozibali ayol sifatida tasvirlanadi), bilmoq – bilim, tajriba va donolik kabi ma‘nolarni anglatishini ko‘ramiz. Bu maqolda xalqning donolikka bo‘lgan chuqur hurmati, keksalarning o‘rnini e‘tirof etish, hamda tajribani bilimdan ustun qo‘yish aniq ifodalangan. O‘zbek madaniyatida keksa odamlar – donishmandlik, sabr, ko‘pni ko‘rganlik ramzi sifatida qadrlanadi. Pari esa – go‘zallik va sehr timsoli bo‘lsa-da, hayotiy tajribaga ega emas. Bu maqol orqali “go‘zallik – vaqtinchalik, donolik – barhayot” degan qadriyat ilgari suriladi.

Quyidagi maqol odamlarning yaqin atrofdagi oddiy va barqaror imkoniyatlar o‘rniga uzoqdagi noma‘lum va ko‘proq xayoliy narsalarga ko‘proq e‘tibor berishi, shuningdek, mavjud bo‘lgan resurs va imkoniyatlarni yetarlicha qadrlamasligini bildiradi: Uzoqdagu quyruqdan yaqindagi somon yaxshi [6, 89] (A bird in the hand is worth two in the bush) maqoli o‘zbek xalqining amaliy, ehtiyotkor, haqiqatparast tafakkurini ko‘rsatadi. Hayotda ba‘zida odamlar uzoqdagi chiroyli imkoniyatlarga havas qiladi, biroq qo‘ldagi real imkoniyatni qadrlamaydi, ya‘ni oldingdan oqqan suvni qadri yo‘q deydi. Shu boisdan, insonlarning o‘z hayotiy resurslari va imkoniyatlarini to‘g‘ri anglab, ularni qadrlashi, shuningdek, uzoq maqsadlarni amalga oshirishda real sharoitlarni hisobga olishi muhimdir. Bunday ongli yondashuv shaxsning psixologik barqarorligi va ijtimoiy muvozanatining muhim omili hisoblanadi.

Ingliz tilidagi birliklarda individualizm, erkinlik, raqobat, samaradorlik kabi g‘oyalar ustunlik qilsa, o‘zbek tilidagi birliklarda esa sabr, baraka, taqdir, jamoaviylik, ehtirom, tabiat bilan uyg‘unlik kabi qadriyatlar ko‘proq aks etadi.

Tilning frazeologik qatlamiga oid milliy-madaniy komponentlarni o‘rganish jarayonida bir qator olimlar tomonidan nazariy va amaliy jihatdan e‘tiborga molik ilmiy izlanishlar olib borilgan. Jumladan, V. Teliya, V. Maslova, A. Vezhbiska, J. Lakoff, A. Nasisione kabi xorijiy tadqiqotchilar, shuningdek, M. Xoliqova, N. Mahmudov, A. Mamatov, B. Yo‘ldoshev singari o‘zbek tilshunoslari tomonidan frazeologik birliklar

tarkibida milliy-madaniy omillarning ifodalanishi turli nazariy yondashuvlar asosida tahlil etilgan.

Lingvokulturologiya bu tildagi birliklarni xalq madaniyati, mentaliteti va qadriyatlari bilan uzviy bog'liq holda o'rganadigan tilshunoslikning tarmoqlaridan biridir. Mazkur fan tildagi barqaror birliklar xususan, frazeologik iboralar, maqollar, aforizmlar va idiomatik ifodalar orqali jamiyatning madaniy dunyoqarashini ochib berishga xizmat qiladi. Til nafaqat aloqa vositasi, balki madaniy axborot tashuvchisi hamdir. Har bir til birligi ortida o'sha birlikni yaratgan xalqning tarixiy tajribasi, yashash tarzi, urf-odatlar va milliy qadriyatlari mujassam bo'ladi. Shu boisdan, lingvokulturologik tahlil til birliklarini oddiy semantik yondashuvdan farqli ravishda madaniy kontekstda o'rganishni nazarda tutadi. Masalan, ingliz tilidagi "to get the ball rolling" (boshlamoq) frazeologik birligi oddiy harakatni emas, balki ijtimoiy psixologik holat – ya'ni odamlar orasidagi noqulaylikni yo'qotish jarayonini anglatadi. Bu ibora orqali jamiyatdagi muloqot madaniyati, o'zaro muloqotdagi psixologik nozikliklarga bo'lgan e'tibor ifodalanadi. Shunga o'xshab, har bir frazeologik antonim juftlikda ham madaniy asos mavjud bo'lib, ular xalqning qarama-qarshi hodisalarga bo'lgan munosabatini, qadriyatlar ierarxiyasini ochib beradi. Misol uchun, "to be in the black" (foydada bo'lish) va "to be in the red" (zararda bo'lish) iboralari faqat moliyaviy holatni emas, balki ingliz tilida foyda va zarar kabi tushunchalarning qanday obrazlarda ifodalanishini, bu tushunchalarning tarixiy-madaniyat asoslarini ham ko'rsatadi.

Lingvokulturologik talqinda antonim frazeologik birliklar orqali xalqning ahloqiy qarashlari, yaxshi-yomon tushunchalari, urug'-aymoq yoki ijtimoiy muomala me'yorlari va or-nomus, andisha, odob kabi qadriyatlari namoyon bo'ladi. Masalan: Oq yuz, oq niyat, oq ko'ngil iboralari – poklik, halollik belgisini bildirsa, qora yuz, qora ko'ngil, qora niyat – yovuzlik, xiyonat belgisini bildiradi. Bu qarama-qarshiliklar faqat til hodisasi emas, balki milliy mentalitet, diniy e'tiqod (masalan, oq va qora ramzlar) va tarixiy tajribaning mahsuli hisoblanadi. Bu frazeologizmlar o'zbek tilida ahloqiy qadriyatlar, ezgulik va yovuzlik, poklik va xiyonat kabi tushunchalarni ranglar orqali ifodalovchi antonim frazeologik birliklardir. ingliz tilida ham shu kontekstda white as snow, kind-hearted, pure-hearted, heart of gold, pure soul va uning antonimlari dark soul, ill-hearted, cold-hearted kabi antonim frazeologik birliklar qo'llanadi.

Ingliz tilidagi frazeologizmlarda baxt va g'am holatlari ko'pincha tabiat, osmonga ko'tarilish, ranglar bilan ifodalanadi. Masalan, "cloud nine" – AQSH gidrometeorologiya markazining 9-balandlikdagi bulut qatlamlarni o'rganish bilan bog'liq bo'lib, o'ta yengillik va baxtni ifodalaydi. "Feel blue" esa, ko'k rangning qayg'u holati bilan bog'lanishi inglizlar madaniyatidagi rang ramzini ko'rsatadi. Qayg'u holatiga ishora sifatida ko'k so'zi ishlatiladi. 1800-yillarda ko'karish holati insonning tibbiy holatini anglatadi va u vafot etishdan oldin oxirgi bosqichda ekanligini ifodalaydi.

Har bir tilning frazeologik antonimlari milliy madaniy kodlar va mentalitet doirasida shakllanib, xalqning dunyoqarashi, tarixiy tajribasi hamda ma'naviy an'analarini o'zida mujassamlashtiradi. Shuning uchun frazeologizmlar nafaqat lingvistik hodisa, balki madaniyatning refleksiya va identifikatsiya vositasi sifatida ham katta ahamiyat kasb etadi. Ular lingvokulturologik nuqtai nazardan noyoblikka ega bo'lib, til va madaniyat

o'rtasidagi o'zaro bog'liqlikni, madaniyat ichidagi axloqiy-etik normativlarni, shuningdek, xalqning qadriyat tizimini chuqurroq anglash imkonini yaratadi.

Bundan tashqari, frazeologik antonimliklar xalqlararo madaniy muloqotda ham muhim rol o'ynaydi, chunki ular madaniyatlarning o'ziga xos qarama-qarshiliklarini va umumiy insoniy tushunchalarni til vositasida ifodalashda vositachilik qiladi. Shu bois, frazeologizmlarni o'rganish nafaqat tilshunoslik, balki antropologiya, etnografiya va madaniyatshunoslik sohalari uchun ham katta ahamiyatga ega bo'lib, xalqning mentalitetini, dunyoqarashini va tarixiy tafakkurini o'rganishda muhim ma'lumot manbai hisoblanadi.

Xulosa qilib aytganda, til bu nafaqat insonlararo muloqot vositasi, balki jamiyatning madaniy, ijtimoiy va tarixiy rivojlanishini aks ettiruvchi murakkab ijtimoiy hodisa hisoblanadi. Dunyo xalqlarining dunyoqarashi, turmush tajribasi, yashash tarzi, urf-odatlar, dini kabi madaniy-xususiyatlari tilda o'z ifodasini topadi. Shunday qilib, har bir xalq tilida uning milliy mentaliteti, qadriyatlari va an'analari aks etgan til birliklari mavjud bo'ladi. Ana shunday til birliklarining eng ko'p tarqalgan va ahamiyatli shakli – frazeologik birliklardir.

Frazeologik birliklar, xususan antonim frazeologik birliklar nutq jarayonida tayyor qoliplar sifatida keng qo'llaniladi va ular milliy tarix, madaniyat va jamiyat tajribasiga chuqur asoslangan bo'ladi. Ular nafaqat lingvistik birlik sifatida, balki millatning mental xususiyatlarini, qadriyat tizimini, fikrlash uslubini ifodalashda muhim vositadir. Shuningdek, millatlararo madaniy aloqalar va globalizatsiya jarayonlari natijasida frazeologik birliklar yanada boyib, o'ziga xos madaniy meros sifatida rivojlanadi. Shu boisdan, antonim frazeologik birliklarni o'rganish nafaqat tilshunoslik, balki madaniyatshunoslik va antropologiya sohalari uchun ham katta ahamiyatga ega.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Бердиёров Х., Расулов Р. Ўзбек тилининг паремиологик луғати. – Тошкент: Ўқитувчи, 1984. – 237 б.
2. Маслова В. А. Лингвокультуроология. – М. : Академия, 2001. – 202 с
3. Cambridge Idioms Dictionary. – Cambridge, NY: Cambridge University Press, 2013. – 505 p
4. Mel'čuk, I. A. Semantic-syntactic properties of phraseological units. Phraseology: An interdisciplinary perspective, 79-105, 1998.
5. Yusupov U.K. Contrastive Linguistics of the English and Uzbek languages. – Tashkent: Akademnashr, 2013. – p. 27-262.
6. O'zbek xalq maqollari. – Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot matbaa ijodiy uyi, 2009. – 127 b.